

ЈОШ ЈЕДНА РУКОПИСНА КЊИГА ЛАЗАРА ЈОВАНОВИЋА, ТЕШАЊСКОГ УЧИТЕЉА

Фонд ретких књига библиотеке Народног музеја у Београду, формиран 1990. године, за сада има само две рукописне књиге, и то обе из друге четвртине 19. века. Рукопис о коме ће овде бити речи је *Соборник или совјетник мајстора еснафа кујунџиског*, а писан је и илуминиран руком учитеља Лазара Јовановића 1841. године у Тешњу, што се сазнаје из увода и поговора књиге. *Соборник* је први, и до сада једини пут поменути 1902. године, када В. Скарић о њему, сасвим узгред, говори као о „књизи сарајевског кујунџиског еснафа, гдје се налази служба њихову свецу и насијат (савјет) калфама кад се произвађају“.¹ Каква је даља судбина ове књиге била до 1954, остаје непознато. Наиме, тада је доспела у Народни музеј откупом од Викторије Ковановић и инвентарисана је под бр. 6183. Приликом реорганизације библиотеке 1964. године књига је добила сигнатуру II 3506 и у тадашњи нови Инвентар уписана под бројем 7429. Данашња сигнатура рукописа је Rr 1, пошто је реинвентарисан и заведен у Инвентар старе и ретке књиге и библиофилских издања (инв. бр. 1).

Рукопис је повезан дашчицама димензија 160 x 120 мм, пресвученим тамно-бордо кожом. Кожа је украшена техником слепог отиска у различитим мотивима. Вишеструке линије уоквирују рубове корица стварајући утисак двоструког рама око централног правоугаоног поља. На појединим деловима тих рамова виде се остаји лепљених папирних трака окер боје. Исти папир је лепљен и преко кружних цветних и зракастих мотива размештених дуж спољашњег рама и по угловима унутрашњег правоугаоника. У централно правоугаоно поље предње корице (сл. 1), подељено у две зоне, утиснута је слабо видљива представа Успења Богородице. Врло је вероватно да је представа из живота Богородице била утиснута и на средини доње корице (сл. 2), међутим то више није видљиво, због тога што је на том месту био залепљен комад плавог папира који је сада отпао. Хрбат је ојачан са три ребра, између којих су распоређени по један зракасти и цветни орнамент. На унутрашњој страни доње корице прелепљен је папир сиве боје са наранџастим квадратићима и жутиим кружићима распоређеним у облику ромбова. Може се претпоставити да се исти папир налазио и на полеђини предње корице, залепљен преко пергаментa али да је касније отпао. Књига се затвара двема металним копчама, кожним тракама и металним нитнама причвршћеним за доњу корицу. На горњој корици је остао сачуван један од два ексерчића за које су се копче закачињале. Књига је писана на папиру², има I + 60 листова величине 155 x 116 мм и састављена је од 4 свешчице. Прва и трећа свешчица имају по 12 листова, а друга и четврта по 20, с тим што су последња четири листа четврте свешчице прилепљена уз задње

корице. Текст је површине 145 x 102 мм с неуједначеним бројем редова, али је највише листова са 11, 12 или 13 редова. Основни текст рукописа почиње на л. 1 и завршава се на л. 31, с тим што су листови 2' и 3 остављени празни. Од л. 4 почиње оригинална фолијација бројем 1, а даље, од л. 2 (према садашњој нумерацији л. 5) доследно се наставља и словним и нумеричким знацима све до л. 27. Писар, из неког разлога, није обележио само л. 26 и 28 (тј. л. 29 и 31). Текст је, осим тога, повезан кустодама. Књига има и три записа, који нису пишчеви, и то на листовима: I, 31'-32' и 60. Листови од 33-59 остали су празни.

Сем текста, књига садржи и две минијатуре преко целе стране (л. 3' и л. 25'), једну заставицу (л. 1), деизисну композицију у фронтиспису (л. 12') и једну вињету (л. 25), којима ће у овом раду бити посвећена посебна пажња. Сви листови са основним текстом и ликовним представама, дакле од л. 1 до л. 31, оивичени су двоструким паралелним линијама које чине графички оквир исписаног, тј. осликаног садржаја. На л. 1, 1', 2 и делимично 4 преко тог оквира су налепљене папирне траке бојене жутом, зеленом и розе бојом, а на њима су исцртани црвеним и црним мастилом биљни орнаменти. Оквири на листовима 3' (лист са минијатуром), 4', те редом до 16', као и 19', 20 и 25' (такође са минијатуром) украшени су црним мастилом уцртаним геометријским, биљним, а на више места и мотивима људског лица. Остале оквире писар (и илуминатор) није стигао (или више није имао стрпљења) да на тај начин орнаментише, а странице 18' и 21' неко је касније, безуспешно, покушао да украси.

Текст је писан црним мастилом, типографским полууставом, с пуно пажње, пером средње дебљине а слова, делимично задебљана, доста су уједначена. Да би то постигао, писар је оловком, танким линијама омеђио редове. Заглавља су исписана густим, тамно-црвеним мастилом, али са црно бојеним првим словима, док су почетна слова самог текста углавном црвена. То комбиновање црних и црвених слова нарочито је упадљиво у уводу (на л. 1' и 2) и у поговору (на л. 29, 29', 30' и 31). На тим местима, уколико је реч писана црним мастилом, прво слово је црвено, и обрнуто. Иницијали су дволинијски, испуњени бојом или шрафуром, а у четири случаја, код почетака појединих целина, орнаментисани су биљним мотивима (на л. 4, 13 и 26 слово „С“ и на л. 12' слово „П“).

Jezik kojim je pisana knjiga sam autor u uvodu naziva slavenoserpski (l. 1), ali je to zapravo narodni jezik³, {to se naro_ito ogleda u leksici. Kwi\$evnim crkvenoslovenskim jezikom dosledno su prepisani samo delovi iz \$itija Sv. cara Konstantina (l. 4), te crkvenih pesama i trebni_kih molitvi (l. 4', 5, 26-27'). Od interpunkcijskih znakova izda{no su kori{ene dve ta_ke, ta_ka i zapeta, kao i zapeta, ali bez ikakve pravilnosti. Na pojedinim mestima pisar je prime}ene gre{ke uokviravao ta_kicama (l. 16' - :св:, l. 17 - :чи:).

Садржај књиге је хомоген и, сем неколико уводних и завршних страница, представља зборник савета упућених момцима (шегртима и калфама) кујунџијског еснафа. Ово сазнајемо из увода који почиње на л. 1- испод заставице на којој су допојасне представе св. архангела Михаила и Гаврила - речима⁴: **Книга Говорнаа оу |и|маа сѣе тр|о|лице оца и сѣа и сѣагw дѣа ...** и продужава се до л. 2. Сам писар књигу назива **соворникъ илї совѣтникъ г|с|дара Блѣгизбрание: маистора всеа еснафа, кѣюнчинскога; ... порадыи: тестира момлачкога** (л. 1') и уз основне податке о себи на л. 1' и 2 прецизно наводи време и место њеног настанка:

(л. 1') **Сиа списалъ естъ с трѣдомъ:
и прилѣжаніемъ иждивеніемъ
Лазарѣ Іванновића оучителѣ
Тешанскоа:**

(л. 2) **Почее писати М|с|ѣа гСептемриа:
въ 7:10: га: дана: оу сриедѣ вече;
оу три сата ноћи ...
Починаетсѣ ...**

**... ѿт сотвореніѣ Мира
ѣтмѣ: 7349 ѿт| рожества же
Хр|с|тѣа по плоти Бѣа и слова
ѣшма: 1841: лѣта Господна
Напечатасѣ Кн
ига: всиа оу тешню градѣ списана
вѣсть:**

Како је већ речено, листови 2' и 3' су празни, а на л. 3' долази минијатура са представом св. Константина и Јелене. На л. 4, испод наслова **Сѣыхъ Великихъ; цареи и равноапостоловъ константїна; и елены...**, долази део из житија св. Константина³, са подацима о месту његове владавине и о години и месту смрти и сахране, писан црвеним мастилом. На л. 4' су **Тропаръ Гласъ ѿ: 8** из канона Подизање Часног Крста и **Кондакъ Гласъ 7: 3** са истом темом, који се завршава на л. 5. Испод њега је **Свѣтиленъ Креста**.

После ових уводних и у извесном смислу формалних делова књиге, писар на л. 5' започиње своје поучно штиво, поглављем **Побчение церковное како треба; оу церквѣ долазити**. Ово поглавље се продужава до л. 8' и у њему се дају исцрпна упутства о прави-лима којих се треба придржавати приликом уласка у цркву и начину на који се треба клањати и молити пред дверима и иконама.

Следећи одељак, који почиње одмах испод претходног на л. 8', а завршава се на л. 10, насловљен је као **Совѣтъ цѣлованїѣ како треба иконе престоне цѣливати по редѣ**. У њему се објашњава како треба прилазити, клањати се и целивати иконе на иконостасу и опомињу се верници да с пажњом, молитвом и правилним клањањем треба да одслушају целу службу. Поред тога, аутор се на неколико места и врло критички, користећи сликовита поређења, изражава о непристојном понашању у цркви: (л. 9)... ѿт| дрѣгие: націѣ правило се чита и пое а люди се: миешаю по церкви као на чаршїи да пазарѣю: ... ; (л. 9')... имаде едниѣ христїанна: кои неће ни изъ стола да изыдѣ: оу време призыванїѣ сѣагѣ дѣха: ... но само машѣ: рѣкама како да ѣдараю оу тамвѣрѣ ...

На л. 10' започиње ново поглавље насловом исписаним преко 2 листа (л. 10'-11): **Предсказанїе церковное: Како се треба прекрестити се с молтвою**. Ту се до л. 11' даје упутство како се Мало словословије правилно изговара из 5 делова, уз уобичајене покрете, који имају јасан симболички карактер, и подсећа паства да при преласку с једне на другу страну цркве треба застати и помолити се пред царским дверима.

Текст се наставља на л. 12 под заглављем **За невѣрованїе кои не би вѣрво**, испод кога следи савет да се претходне поуке приме као истините и послушају, чиме се обезбеђује добро и на овом и на оном свету.

После ових делова књиге, који имају изразито дидактички карактер и упућени су сваком читаоцу, православном хришћанину, следи општинро поглавље намењено припадницима кујунѣјског еснафа. Оно почиње на л.

12', испод деизисне композиције. На том листу је написан само наслов, који се наставља и на л. 13: **ПОУЧЕНИЕ СОВѢТОВАНИЮ И НАСИЛТОВЪ: ПРЕДСКАЗАНИЕ: МИЛОСТІЮ БОЖІИЮ.** Одмах испод наслова на л. 13 следи објашњење: **СОВѢТЪ МИЛОСТІЮ БОЖІИЮ ПО ОБИЧАЮ И ОУСТАВЪ ПРЕЖДЕ: ПОЧИВШИ И НАСТОЯЩИ ГЛ҃СІДѢРА МАИСТОРА ...**, што имплицира да је текст писан по неком ранијем узору, усменом или писменом. Писац сада користи готово искључиво 2. лице једнине обраћајући се претпостављеном читаоцу – будућем кујунџији. Поглавље се састоји из низа моралних савета, произашлих из хришћанског учења, уз честа позивања на Свето писмо. Тако се, на првом месту, налаже вера у Бога и покорно примање свега што од њега долази, па чак и смрти. Саветује се уздање у сопствени труд, разлучивање правде од неправде, искреност, поштовање родитеља, учитеља и старијих, чување душевне и телесне чистоте, поштовање црквених правила, плаћање дугова, помоћ сиромашнима. Даље се текст наставља заповестима: чувај се крви туђе, не кради, не блудниччи, не мрзи људе већ рђава дела, зауздај гнев, не псуј веру, душу или закон, буди послушан према еснафу и власти, не буди љубитељ пуне чаше... Иако су ове препоруке сасвим недвосмислене, уз сваку од њих је дато и образложење, што ублажава њихову строгост и оставља утисак извесне присности. Уосталом, писац се врло често читаоцу и обраћа са **драги брате**. Од л. 21' тон Поученија је мање експлицитан, готово благ, на појединим местима чак са лирским поређењима: (л. 23)... **ми смо на швомъ свиетѣ како на едномъ: заимѣ или како роса на листѣ ... како еданъ цвиетъ: данасъ естъ а шютра ние**. Поглавље се завршава молитвом за почивше мајсторе, као и за живе: Господу, св. Константину и Јелени, Богородици, анђелима и арханђелима. Последње речи, на л. 25, веома су индикативне:

... и да бѣдѣ на пом-
очи: стѣи архангѣли и аггѣли:
и вси стѣи небесни чини херѣ-
фими и серафими и храма наше:
свѣте цркве стѣгво архангѣла:
михаила и гаврила и да моле бѣа:
за насъ грѣшне во вѣки;
вѣкѣвъ амынъ:

На основу њих можемо да претпоставимо да је *Совјетник* писан за занатлије чија је парохијска црква била посвећана св. архангелима Михаилу и Гаврилу, што је важно, јер се у књизи нигде изричито не каже одакле су наручиоци. Ликовна представа на л. 25', у извесном смислу, прати наведени текст.

Нови одељак, логички повезан са завршетком претходног, као и са поменутом ликовном представом, почиње на л. 26 насловом **СОВРАНИЕ СОВОРЪ СѢГВ АРХІСТРАТИГА: МИХАИЛА И ПРОЧИХЪ НЕБЕСНИ СИЛЪ БЕЗПЛОТНЫХЪ...** Испод наслова је **тропаръ гласъ: Ѡ 4:**, који се завршава на л. 26'. Следи **Кондакъ гласъ: Ѡ: 2:** из исте службе, а за њим, на л. 27, **Свѣтиленъ аггвоумъ** и **Стихира Хр҃с҃това: гласъ: Ѡ: 4.** Поглавље се, на л. 27', завршава поновним помињањем храма Св. архангела Михаила и Гаврила:
То естъ наше стѣ цркве слѣжба и храмъ: стѣгво архангѣла миха-
ила; и гаврила тропаръ и кондакъ
естъ ниевъ аггелскѣи:

Наведени пасус је исписан црвеним мастилом, чиме се, уз одломак из житија св. Константина (л. 4), издваја од осталог текста. То писар није учинио само да би улепшао своју књигу, већ и да би подвукао значај наведених речи. Будући да се св. Константин и Јелена сматрају заштитницима кујунџија, а њихов дан (21. мај по старом, односно 3. јун по новом календару) - славом кујунџијског еснафа⁶, писар је и бојом слова желео да истакне поштовање које су наручиоци књиге имали према овим светитељима. Такође бојом наглашено поновљено спомињање храма Св. архангела Михаила и Гаврила, као, уосталом, и навођење делова из одговарајуће службе, сведочи да је та црква за грађане-занатлије представљала врховни ауторитет и место духовног и друштвеног окупљања.

На л. 28 је нови наслов: **Да покажемо вама совѣтованіе ѡ|т| истине и ѡ|т| лажіи.** У овом кратком поглављу (завршава се на л. 28') читалац се упозорава да ... **зло е слагати ама ніе зло съ маліимъ; зломъ ѡ|т| великога зла; оутѣи...**

После овога, следе завршна поглавља, која се састоје из три кратке целине. Прва почиње речима **Високороднымъ ...** на л. 29 и завршава се молитвом за испуњење свих жеља наручиоцима „писма“ на л. 29'. Из овог дела сазнајемо имена тих наручилаца, што употпуњује документарни значај читаве књиге. Поменуте кујунџије су: **Никола Гавелићъ, Ѡеѡдоръ Мшић, Станиша Василіевићъ, Периша и Яндриѡ.**

Друга целина закључка почиње са **Оусопшыхъ ...** на л. 30, а завршава се на л. 30'. И то је молитва, али овога пута за почивше мајсторе.

На крају, на л. 31, Лазар Јовановић се још једном потписује наглашавајући своје потпуно ауторство:

**Сиа списалъ и начінил ес-
тъ: ѡвѡ книгѡ ѡ|т| краѡ до к-
онца све единокѡпно написа:
и начини Лазаръ Јѡвановићъ
оучителъ тешанскіи:
списателъ бысть:
оу тешню:**

Скрећемо пажњу на нарочиту брижљивост којом су ове последње, као и уводне странице писане (л. 1' и л. 2). У тим почетним и завршним деловима редови су изразито прави, а слова уједначене величине, „исцртавана“ прецизним потезима. Посебан ефекат је постигнут наизменичним коришћењем црвеног и црног мастила. Ово ритмичко смењивање боја истовремено оживљава текст и даје му изванредан свечан тон, како и доликује сврси којој је књига намењена, као и њеним вредним и озбиљним наручиоцима.

Поред описаног основног садржаја, књига има и 3 записа писана различитим рукама. На запису на л. 1 је поменут април 1840, онај са л. 60 је написан у августу 1841. године, кад су још неисписани листови укоричени, док је запис на л. 31'-32' настао 1852. Сва три су писана брзописом, народним језиком, али су записивачи у различитом степену владали вештином писања. Најнечиткија и најнеуреднија је белешка са л. 60, док се за аутора подуже забелешке из 1852. године (л. 31'-32') може рећи да је солидно овладао писарским знањем, а његов запис има елементе краснописа.

Запис на првом листу (л. 1) гласи:

1840 априла 16

8 Лазе Ишвановича
Учителѧ тешаскогѧ
[гроша] 57: 20 и Лазо е мени
начинио ѡвѧ книгѧ
заради насиѧта и ѡн
ишче [гроша] 15

Испред бројева 57 и 15 налази се знак унеколико налик на слово „ѡ“, који је Скарић, помињући 1902. овај запис, транскрибовао као скраћеницу за грош. Такво читање је сигурно тачно, будући да се исти знак појављује увек испред цифара које, према контексту, могу да представљају неки новчани износ. То се види и из записа на л. 60, који, иако је веома нечитак, можемо разумети као неку врсту потврде о прилозима за коричење књиге са именима приложника:

1841 августѧ

Станиша Василевич

начини ѡвѧ книгѧ

и дадо 8 златѧ мачидиѧ (?)

и даде ми ѡкожит ѧдриѧ

[гроша] 4 и даде ми Мич (?) [гроша] 4

и даде ми Периша [гроша] 5

и Тодор Милисавич (?) [гроша] 2

и рацѧн ево ѡрипи [гроша] 2 (?)

Овај запис је изгледа писао сам књиговезац, а могло би се разумети да је то био Станиша Василијевић, онај исти који је поменут међу петорицом кујунѡија-наручилаца књиге, на л. 29'. Ако је тако, можемо закључити да је угледни златар Станиша био вештији у коричењу, него у писању.

Zapis na l. 31'-32' je najduši i, kako se vidi iz posledwe wegove re_enice, pisao ga je Georgie Miji} „na 1852 goda meseca aprila“. U wemu majstori Peri{a Smiqani}, Stani{a Vasiljevi}, \or|je Miji}, Risto i Jovan Tupaji}i, Mijat, Andrija, Jovan i Jo{ilo potvr|uju pravila izneta u kwizi i o{tro prokliwu u ime esnafa svakoga ko bi se o wih ogre{io. Na osnovu ovoga je jasno da je kwiga, 11 godina po{to je napisana, i daqe bila u posedu kujunxijskog esnafa i da su je majstori, bar oni pravoslavne vere, i daqe smatrali nekom vrstom pisanog moralnog zakonika. Uz to, u zapisu se nalaze i dve re_enice koje mošemo smatrati dopunom *Sovjetnika*, a односе се на правило да мајстори не могу да држе калфе док не намире своје обавезе према еснафу (л. 31') и да онај ко хоће „да је свој дућан саибија“, мора да има мајстора који са њим седи „у по дучана“ (л. 32). Ова последња одредба се вероватно тиче оних власника дућана, који сами нису кујунѡије од заната.

Као што је већ напоменуто, књига је пропраћена и ликовним представама: двама заставицама, двама минијатурама и једном вињетом. Све композиције су цртане црним мастилом, танким пером, можда истим оним којим је писан и текст књиге. На л. 1, изнад наслова, насликана је правоугаона заставица (98 x 39 мм) оивичена двоструком линијом, у којој су представљена попрсја архангела Михаила и Гаврила. Михаило у десној руци држи мач, а у левој, прислоњеној уз груди, диск са криптограмом (IC XC). С десне и леве стране његовог нимба исписано је црвеним мастилом **с арх мѧ**. Глава му је сасвим благо нагнута на десну страну, а рука која држи мач је савијена. Црте лица су типизирани: очи крупне с полуспуштеним капцима, обрве наглашене, нос представљен са две верикалне и једном хоризонталном линијом, а уста са две извијене линије. Коса у благим увојцима уоквирује лице. Попрсје

архангела Гаврила, са натписом **гаври** с леве стране нимба и главом нагнутом у лево, дато је готово на истоветан начин као Михајлово, сем што Гаврило у десној руци држи гранчицу. Огртачи су обојени црвено, као и поједина „пера“ на крили-ма. Нимбови су у светло окер тоновима, а лица, вратови и шаке су остали необојени. Цртеж је изведен танким линијама, црним мастилом. Позадина је шрафирана, делимично хоризонталним и вертикалним линијама које образују ситне четвороугле, а делимично полукружним линијама које се преплићу. Композиција је оивичена са три стране светло окер бојеним оквиром, док је горња ивица омеђена налепљеном зеленом траком.

На л. 3' насликана је минијатура преко читаве странице (158 x 117 мм) са представом стојећих фигура св. цара Константина и царице Јелене, и натписом исписаним црвеним мастилом: **Сѣи равноапостолнѣи царѣ Константиѣнѣ и** (нечитак део текста, вероватно **царица**) **Елена**. Фигуре су непропорционалне, дате анфас. Константин стоји на површини означеној тамно-зеленом бојом (трава?), са круном на глави. У савијеној и благо уздигнутој десној руци држи владарско жезло с врхом у облику љиљана, а на испруженом длану леве – сферу. Представљен је са брадом и брковима, одевен у дугачко царско рухо, украшено по доњем рубу, на појасу и уздужно по средини црним звездицама на окер тракама. Огртач се спушта у таласастим наборима и спојен је испод браде округлом копчом. Благо оборен поглед му је уперен ка часном крсту, који раздваја светитељски пар. Јелена је представљена нешто ниже, испод левог крака крста, тако да јој се стопала не виде. Десном руком додирује крст, а у левој, савијеној у лакту, држи гранчицу. Обучена је у одећу сличну царевој, само нешто скромније украшену и немарније представљену. На глави такође има круну, а коса јој се, тек назначена, спушта на рамена. Црте лица оба светитеља су сасвим типизирани: крупне очи са делимично спуштеним капцима, широке обрве, уста у облику две благо извијене линије (Константинова нешто пунија), нос дуг и узан. Сем позадине, решене као код претходно описане заставице, лица, шака, Константинових стопала и жезла и Јеленине гранчице, који су остали необојени, на композицији преовлађују загасите и замрљане мрке боје. Нимбови и сфера на Константиновом длану су браон-црвенкасти, као и огртачи, док је доња одећа тамно-зелена, украшена окер тракама. Часни крст, сем својом величином, доминира и бојом: тамно-браон је, готово црн. Ком-позиција је уоквирена са све четири стране укрштеним линијама, осмокраким и шестокраким звездицама и ромбовима. Ови украсни мотиви су остављени необојени на црној или, ређе, црвеној основи. Три спољашње ивице ове минијатуре су ограничене уским налепљеним папирним тракама тамно сиве боје.

На л. 12' је фронтиспис (144 x 100 мм) са композицијом Деизиса у горњем делу (86 x 47 мм). Попрсја Христа, Богородице с десне и св. Јована Крститеља с леве стране дата су фронтално, с тим што су главе бочних фигура сасвим благо окренуте ка централној. Христов лик је нешто већи од осталих, с десном шаком у положају којим благосиља, док у левој држи затворено Јеванђеље украшено црвеним крстом на необојеној основи. Брада му је по средини раздељена, бркови су танки и надоле повијени, а равна коса му пада на рамена. Одевен је у архијерејску одећу мрко-црвене боје, коју колористички оживљава бели омофор са два црвена и једним црним крстом. Христов нимб је, као и остали, светло окер бојен, с уписаним, симетрично

распоређеним словима **О**, **Ѓ** и **Н**. Богородичин мафорион је такође мрко-црвене боје, око врата отворен, тако да се назире доња одећа назначена само танким црним линијама. И одећа св. Јована је сасвим једноставно приказана, с тим што је кострет дочарана густим, кратким црним цртицама. Брада му је нешто дужа него Христова и заобљена, а коса мекше моделована, тако да делује коврцаво. Код оба пратећа лика види се само по једна рука – Богородичина десна и Јованова лева и обе су према Христу усмерене у ставу обраћања. Шаке, са финим дугим танким прстима, и лица све три фигуре остали су необојени. Црте лица су дате као и на претходно описаним представама: обрве изведене косим паралелним цртицама, полузатворени горњи капци, доњи капци са тачкасто назначеним трепавицама, правоугаон узан нос и мала уста. Позадина је подељена у три зоне: горња, најужа, испуњена је густим косим линијама, средња хоризонталним, а у доњој, најширој је Христов Престо исцртан двоструким укрштеним линијама, које образују четвороугле делимично бојене црвено⁸. С десне стране Христовог нимба црвеном бојом су исписана слова **ѿѿсъ**, а са леве **хѣъ**. Нешто ниже, изнад Богородичине главе долази натпис **в|д|ца**, а изнад Јованове – **с ѿв Кр**. Оба горња угла исликаног поља украшена су мотивом жутог полумесеца, из кога израња људски лик. Овај декоративни мотив (очи и нос у полукругу) и иначе је чест у књизи, а исцртан је у унутрашњим угловима графичког оквира текста и у самом оквиру. Деизисна композиција је од доње половине странице одвојена правоугаоном траком у којој су са стране уцртани концентрични четвороугли, а у средини су концентрични кругови и црте људског лица у ромбовима. И овај орнамент је делимично обојен: окер-жуто, црвено и црно.

На л. 25 испод текста је нацртана вињета на уобичајен начин, црним мастилом и слободним потезом. Чине је биљни мотиви са стране, троугао шрафиран косим и хоризонталним линијама по средини и два људска лика у угловима, са уздигнутом левом, односно десном руком.

Последња ликовна представа јесте минијатура на л. 25' и састављена је из два дела. У горњем правоугаоном пољу (84 x 34 мм) је допојасна представа св. Николе у архијерејској одежди. Десном руком благосиља, а у левој држи Јеванђеље чија је жута корица украшена црним крстом. Сакос је и овог пута мрко-црвенкасте боје, без набора и сенки, а омофор бео са два црна крста. Очи, нос и уста су дати на уобичајен начин, а исто тако и дуга коса, обрве, бркови и заобљена брада. Као и при представљању Христа и св. Јована са Деизиса на л. 12', сликар је густим тачкицама уз горњу линију чела и уз овал образа дуж браде покушао да осенчи и лице св. Николе, али овога пута са још мање успеха. Са десне стране жуто-окер ореола црвеним словима је написано **сѿи хр** (следе замрљана и нечитка слова), а са леве **николаѣ**. Густе, косе и полукружне шрафуре испуњавају позадину и образују два ромба, из којих израњају сасвим стилизована људска лица. Доња композиција је од горње одвојена правоугаоном траком, испуњеном исцртаним ромбовима колорисаним светло окер и црвено. На средини ове траке је упрошћено дат лик анђела. У пољу испод траке (84 x 73 мм) нацртане су фигуре архангела Михаила и Гаврила. Обучени су у сасвим равну, једноставном овалном линијом представљену одећу која им се спушта нешто испод појаса, тако да се контуре тела чак ни не назире. Овако упрошћена форма одеће је знатно оживљена бојом. Михаилов кратки панцир је зелен, а туника светло окер и

зелена. По њима су невешто исцртане ситне црне таласасте линије које треба да су-геришу наборе на тканини, односно металне плочице панцира. Преко рамена пребачен му је тамно-љубичаст огртач, округлом копчом причвршћен испод голог врата. На исти начин је обрађена и одећа архангела Гаврила, али у црвено-мрким тоновима са белим ресама и са зеленим огртачем. Обе фигуре у левој шаџи држе жуто-окер дискове са Христовим монограмом, док у десној савијеној руци сваки носи свој атрибут – Михаило мач, а Гаврило палмову грану. „Пера“ на њиховим крилима сасвим су упрошћено исцртана линијама у облику гирланди и обојена наизменично бело, зелено и љубичасто. Коса им је таласаста, а детаљи лица представљени у већ описаном маниру. Лица, вратови, шаке, мач и палмова грана су остали необојени, с тим што се на неколико листића гране виде трагови зелене и црвене боје. Нимбови су им жуто-окер, са црвено уписаним иницијалима **ми**, односно **гав**, тако да комплетан натпис поред њихових глава гласи: **сѣти арѣх ми хаилѣ ѿ гав рилѣ**. Позадина је највећим делом испуњена врло ситним четвороуглима док је у горњој зони узан појас са косим шрафурама.

Пред собом, дакле, имамо још једно дело Лазара Јовановића, за кога се, сад већ слободно, може рећи да је био запажен прегалац на пољу српске културе, тачније просвете у Босни у раздобљу између 1834. и 1853. године. Први је пажњу на њега скре-нуо Миленко С. Филиповић 1939, приметивши његово име на многим записима у књигама и читуљама из североисточне Босне⁹. На основу радова овог истраживача, као и најновијег рада Н. Гошић¹⁰, покушаћемо да реконструирамо делатност кафеџије, учитеља и доктора Лазара Јовановића, који је, уз све своје разноврсне дужности, стигао да оде и на хаџилук.

Прва година која се везује за њега је 1834, када је, мада не сасвим поуздано, био учитељ у Жепчу¹¹. Крајем марта следеће, 1835. године, сигурно је учитељевао у Тешњу, у једној од најстаријих српских школа у Босни¹², будући да тада оставља запис о датуму израде Христове гробнице у цркви – брвнари у Врућици (село у близини Тешња). Ту се он потписао као „Лазар Јовановић, учитељ тешањски из Сарајева“¹³, што јасно казује да је пре тог времена боравио у овом граду. То се још једном потврђује у следећем његовом познатом запису, читуљи Јована Ђурића која је чувана у тешањској цркви, написаној 8. августа 1839. И овога пута се Лазар Јовановић потписује као тешањски учитељ „бист из шер Сарајева, владичин кафеџија“¹⁴. То би значило да је био у служби митрополита Венијамина, не много омиљеног код сарајевских Срба, који је са места секретара патријаршијског двора у Цариграду добио управу над дабро-босанском епархијом 1816. и на тој дужности остао до 1834. године¹⁵. Из 1840. године познате су две рукотворине нашег учитеља, обе израђене у Тешњу. Према три записа на *Ирмологији* издатој у Москви 1778, за ма-настир Ломницу он је 7. марта „обновио, начинио и оправио“ ову књигу¹⁶, а 20. септембра урадио је читуљу за породицу Плакаловић, што се види са њеног насловног листа¹⁷. Та читуља је, у ствари, у кожу повезана, брижљиво писана књига са именима умрлих чланова породице Плакаловић, украшена на другој страни и вињетом са представом три анђела. По именима уписаним у њу, као и на основу својих истраживања родова у Доњем Бирчу, М. Филиповић је дошао до закључка да је и сам Лазар Јовановић припадао овој породици, те да је рођен у селу Плакаловићи, засеоку Цикоте, у власеничком крају. У Сарајеву је, дакле, могао

похађати српску школу и службовати код владике Венијамина, а кад је овај напустио митрополитску столицу (1834), прешао је, можда, најпре у Жепче, а затим, 1835. године у Тешањ, да учитељује, пише умрлице, увезује („оправља“) богослужбене књиге и исписује и илуминира нове. Три записа на руском *Служабнику* из времена царице Јелисавете из манастира Озрен, говоре нам да га је он, такође као тешањски учитељ, „обновио и начинио“ у августу месецу 1841. године¹⁸, а већ у септембру прихватио се новог, озбиљнијег посла – писања и осликавања *Соборника*, коме је овај рад и посвећен. И наредне, 1842. године, исписује, украшава двома заставицама (на једној је представљен Христ, а на другој Деизис) и коричи једну књигу, опет се потписујући као „учитељ тешањски, бист из шер Сарајева“. Овога пута то је *Епистолија*, која се сада налази у Народној библиотеци Србије, писана за храм Благовештења пресвете Богородице у селу Осјечанима у добојском крају¹⁹. Исте године је писао и две читуље: једну за породицу Пјеваловић из Цикота, а другу за Старчевиће из Стрмице, које су чуване у цркви Ломници²⁰. Обе ове читуље су и украшене са по две вињете, и то она за Пјеваловиће ликовима св. Јована Крститеља и архангела Михаила, док су цртежи са друге готово сасвим уништени. Лазар Јовановић се последњи пут потписао као тешањски учитељ у марту 1843. године, на читуљи рађеној за Вукашина Бојанића из села Тупанара у Доњем Бирчу, која је такође пронађена у манастиру Ломници²¹. Чести и марљиви рад Л. Јовановића за бирчанске породице (као и читуља Плакаловића, и Бојанићева је повезана), потврђује претпоставку М. Филиповића о пореклу и месту рођења писара.

Први следећи сачувани запис са Лазаровим потписом потиче из маја 1847. године, а откривен је на једном *Јеванђељу* штампаном у Москви 1798, које је он „обновио и начинио“ и овога пута за цркву Св. Георгија манастира Ломнице²². Сада се, међутим, представља као „Хаџи Лазар Јовановић, учитељ тузлански или ећимбаша, пашин доктор“. Исте године, 7. јула, за ломничку цркву „начини и обнови“ и трећу књигу, *Страсна јеванђеља*, издату у Бечу 1764²³. Уз занимања „учитељ тузлански и ећимбаша пашин“, додао је и „назиратељ школе“ и поново се потписао као хаџија. Дакле, за четири године, између 1843. и 1847, путовао је, по сопственом исказу, у Јерусалим, преселио се из Тешња у Тузлу²⁴ и својим вештинама додао још једну – лечничку. Последњи до сада откривени његови радови датирају из 1853. године, када је у марту и априлу боравио у Зворнику и за тамошњу цркву Св. Јована обновио две књиге: *Псалтир* и *Минеј за октобар*²⁵. Према записима на њима, ове послове је обавио заједно са својим братом, тузланским учитељем Крстом Јовановићем, а сам се представио овога пута само као Хаџи Лазар Јовановић, доктор из Тузле. У оба записа се позвао на дозволу тадашњег митрополита зворничко-тузланске епархије Агатангела, чије је седиште после 1852. било у Тузли. Постоје индиције да је био збиља у његовој служби, јер се на једној од изгубљених књига из ломничке цркве потписао као ђатиб-паша (секретар) владичин²⁶ како је 1938. тврдио ломнички парох С. Савић, који је књигу имао у рукама.

Дакле, од деветнаест година рада Лазара Јовановића, колико га је било могуће пратити (од 1835. до 1853), до сада су нам познате следеће његове рукотворине: један запис са часне трпезе (црква у Врућици); 5 читуља писаних, а понекад и украшених и укоричених његовом руком (за Јована Ђурића из тешањске цркве, за породице Плакаловић, Пјеваловић и

Старчевић, те за Вукашина Бојанића – последње три чуване у цркви у Ломници); 6 богослужбених штампаних књига које је повезао (3 за цркву Благовештења у Ломници, 2 за цркву Св. Јована у Зворнику и 1 за храм Св. Николе манастира Озрен); и 2 рукописне књиге које је илуминирао и, можда, укоричио (*Соборник или совјетник* и *Епистолија*). На жалост, нама је било доступно да видимо само ове последње две и само за њих можемо бити сигурни да су сачуване. Ипак, може се претпоставити да су и творевине, или бар неке од њих, чуване у Ломници²⁷, Врућици, Зворнику и Озрену²⁸ безбедне, док је судбина читуље (читуља?) из тешањске цркве неизвесна.²⁹

Судећи по његовим делима, на првом месту по два рукописним књигама, Лазар Јовановић није био особито образован, пре би се могло закључити да је самоук, није ни нарочито талентован као уметник, али је, без сумње, био веома вредан. На основу свега што знамо о његовом раду, можемо закључити да је предано и разборито служио своме народу у средини и времену које не обилује таквим прегаоцима³⁰. При томе, чини нам се, није занемаривао ни лични интерес, понајпре изражен кроз задовољавање друштвеног статуса и, помало, сујете.

Најзначајније своје радове Л. Јовановић је објавио у Тешњу, од 1839. до 1842. године. Поред тога што је ту написао неке од читуља (за Јована Ђурића 1839. и за своју породицу Плакаловић 1840) и повезао *Ирмологију* за храм у Ломници (1840) и *Служабник* за озренски манастир (1841), у овој касабји је начинио „од краја до краја“ и две рукописне књиге: *Соборник или совјетник* 1841. и *Епистолије* 1842. године. Тешањ тог времена, са економски веома јаком српском чаршијом³¹ био је погодно место за развијање такве делатности. Богати тешањски Срби, трговци и занатлије, по свему судећи врло издашно су помагали своју црквену општину. Чувена збирка икона (укупно 100) вероватно је тада знатно увећана, будући да у њој преовлађују дела 19. века³². Тешањска православна црква, посвећена Покрову Богородице, сигурно је постојала и пре 1859. године, када је саграђен нови храм³³. О томе сведоче записи на више богослужбених књига чуваних у тешањској цркви: из 1840, 1852, 1853. и 1857. године³⁴. У њима се помињу „протопоп Илија Боснић, парок тешањски“ и сам „храм Покрова Пресветија Богородици у месту Тешњу“. Посредан доказ је и икона Богородичин Покров, која потиче из поменуте збирке, са уписаном годином сликања 1840, док се на икони Св. Николе из исте колекције налази недвосмислен запис: дарована је храму Покрова Богородице 1853. године³⁵. З. Кајмаковић чак сматра, на основу садржаја колекције, као и по празнику коме је црква посвећена, да је храм истог назива могао постојати још од 17. века³⁶, али то је мало вероватно, када се зна да је све до половине 17. века у самом Тешњу било тек неколико хришћана³⁷. Формирање српске чаршије датира тек од друге половине 18. а њено јачање се прати у првој половини 19. века, када је основана и српска школа (не после 1835)³⁸, док пуни развој достиже у другој половини 19. столећа. Овај предузетнички полет који је захватио српски живаљ у босанским градовима у 19. веку, везан колико за оживљавање српске националне свести, толико и за политичке и управне реформе централне власти у Цариграду³⁹, свакако је поговорао личностима каква је био Лазар Јовановић, а општа атмосфера успона повећала је број наручиоца дела које је овај предани учитељ био спреман да обави. Ипак, пада у очи да за саму тешањску цркву није ни повезао нити написао ни једну књигу, иако је у овом

граду провео бар девет плодних година (сигурно од 1835. до 1843). Да ли то значи да наруџбине одатле није добијао, или да нам још увек нису познати сви његови радови?

На крају, поставља се врло битно питање за кога је писао *Соборник*, с обзиром на то да у самој књизи то не наводи изричито. Видели смо из увода на л. 1' да је рађена за „мајсторе еснафа кујунџијскога ... поради тестира момачког“, али није назначено одакле су ти мајстори. Ипак, на основу тога што се у књизи на два места спомиње храм Св. архангела Михаила и Гаврила (л. 25 и л. 27') са навођењем делова из њихове службе (л. 26-27) и ликовним представама архангела (л. 1 и л. 25'), можемо са доста сигурности тврдити да су њени наручиоци сарајевске занатлије, будући да је чувена Стара црква у Сарајеву управо овим светитељима посвећена⁴⁰. Томе у прилог иде и чињеница да се књига још 1902. године налазила управо у поседу сарајевског кујунџијског еснафа⁴¹. На основу записа на л. I, који је свакако писао неко од наручилаца чија се имена помињу на л. 29 и 29', можемо, чак, да закључимо кад и колико су Сарајлије платиле Л. Јовановићу за књигу. Датум исплате је био 16. април 1840, дакле 16 месеци пре него што је књига написана, а платили су је 57 гроша и 20 пара⁴². По последњем реду поменутог записа, ако смо га тачно прочитали, претпостављамо да писар није био сасвим задовољан накнадом, те је тражио још 15 гроша, али остаје нејасно да ли их је и добио. Када се узме у обзир висина годишње плате сарајевских учитеља године 1839/40, произлази да је Лазар Јовановић за писање и илуминирање, а можда и корицење *Совјетника*, добио само једну месечну учитељску надницу, те је можда и то био разлог што је прошло више од годину дана између наруџбине и обављеног посла.

Обратимо сада још једном пажњу на кујунџије-наручиоце, чија имена писар помиње у завршном поглављу књиге, на л. 29 и 29', а наведена су и у записима, на л. 60 и 31'. На сва три места, дакле и као наручиоци (л. 29 и 29') и као приложници за корицење (запис на л. 60) и као чувари еснафског реда (запис из 1852. на л. 31'), спомињу се Станиша Василијевић, Периша (Смиљанић) и Андрија, као и презиме Мијић, с тим што оно на л. 29 стоји уз име Теодор, у запису на л. 60 самостално, а у запису из 1852. уз име записивача Ђорђија (л. 31'), односно Георгија (л. 32'), можда Теодоровог сина. Из овога произлази да су управо ти сарајевски мајстори, уз Николу Габелића (л. 29), и главни иницијатори писња, а потом и чувања књиге. У настојању да и на основу других извора идентификујемо поменуте мајсторе, нисмо били посебно успешни. Ипак, сасвим је вероватно да би Андрија могао бити онај познати мајстор, родоначелник чувене кујунџијске породице Андрића, која је у Сарајеву радила више од века⁴³. Од његових рукотворина, на којима се и потписао, зна се за окове трију икона (2 су рађене за сарајевску Стару цркву, а трећа је чувана у Музеју града Сарајева) и један тањир (био у поседу породице)⁴⁴. Што се тиче Николе Габелића, такође с доста сигурности можемо претпоставити да је реч о члану познате златарске фамилије Габела, која почетком 19. века спада у виђеније у Сарајеву⁴⁵. Уз то, мислимо да не грешимо када у Јошилу и Јовану, поменутих у запису из 1852. године (л. 31'), препознајемо оца и сина у чијој кући је у другој половини 19. века чуван *Студенички зборник*, позната рукописна књига из 15. века, откупљена касније од Мише Јошиловића и поклоњена 1937. године Југославној академији⁴⁶. Међутим, када је реч о осталим мајсторима чија се имена

спомињу у основном тексту и у записима, а њих је бар још седморица, свака претпоставка била би пуко домишљање.

Без обзира на то што за сада нисмо у стању да нешто више кажемо о наручиоцима књиге појединачно, свакако је реч о угледним православним занатлијама који су у оквиру кујунџијског еснафа неговали посебну церемонију при тестиру, проглашењу шегрта у калфе, односно – калфи у мајсторе. Економски значај, друштвена улога и организација занатлијских удружења у Сарајеву у време османлијске управе доста добро су проучени⁴⁷, а сада пред собом имамо и једну рукописну књигу из које се, највероватније, читало сваке године на дан св. Константина и Јелене. Наиме, према опису церемоније тестира за терзије који даје Ј. Тубиновић 1887. године⁴⁸, на дан еснафске славе, после службе у цркви, позвани гости, припадници еснафа, окупљали би се на ручку код мајстора код кога је момак учио занат. Том приликом еснафски чауш би из посебне књиге читао савете упућене новом калфи. Без сумње да је *Совјетник* управо та књига из које се у Сарајеву, на свечаности тестира за православне момке, будуће златаре, читало половином 19. века.

Текст једног сличног *Совјетника*, писаног за церемонију тестира терзијских калфи, штампан је први пут 1869. године у *Првом босанско-српском малом календару*, а прештампан 1890. у *Босанској вили*⁴⁹, тако да можемо да упоредимо ова два поучника. Њихов садржај је, без обзира на извесне разлике у композицији, готово истоветан, па су чак и поједине реченице идентичне. Међутим, у тексту из 1869. године нема одељака са поукама о понашању у цркви и при молитви, чему је Л. Јовановић посветио скоро четвртину своје књиге (од л. 5' до л. 12). Такође нису наведене службе ни еснафском ни храмовном патрону, мада је на крају поменут и празник Успенија Богородице, као слава терзија, а архангели Михаило и Гаврило, као заштитници храма. С друге стране, у *Совјетнику* за кујунџије недостаје било какво упутство које се односи на поштовање конкретних пословних правила, какав је случај у примерку за терзије. Ту је наведен један одељак у коме се мајстори опомињу да не преузимају туђе шегрте без претходног договора, јер за такву некоректност могу бити кажњени и затварањем дућана.

Која је од ових верзија текста старија, за сада не можемо поуздано рећи, али је чињеница да је Л. Јовановић књигу за кујунџије писао 1841. године, а да је терзијски *Совјетник* први пут публикован 1869. Да ли су, пак, у 19. веку све православне сарајевске занатлије удружене у еснафе неговале овај обичај и да ли постоји заједнички прототип текстова читаних при тестиру, такође остаје нејасно. По свему судећи, овај начин одржавања форме унутар еснафске заједнице појавио се међу хришћанима занатлијама у време када – због управних, административних и економских реформи султана Абдул-Меџида започетих 1839. године – долази до расипрања „старог реда“⁵⁰. Будући да власт престаје да подржава поштовање традицијом утврђених правила у раду занатских удружења и да утицај ђеџаје⁵¹ опада, православни чланови еснафа су и на овај начин покушавали да сачувају ред и достојанство професије, позивајући се на општа морална начела и ауторитет своје цркве. Сасвим је могуће да им је као подстицај за сопствени писани „насијат“ (савет) служио краћи текст изговаран при углавном муслиманској свечаности кушанме - периодичном окупљању чланова једног еснафа и њихових гостију на излетима, када су проглашаване нове калфе и мајстори. Тај

текст је писао Турчин Хамза почетком 17. века, а по речима Х. Крешевљаковића, један његов препис је рађен 1758. код Високог⁵². И у њему се млади члан заједнице позива на поштовање верских закона, на смерност, оданост, поштење и милосрђе. Дакле, сарајевске занатлије су доследно, вековима инсистирале на етичкој и религијској исправности припадника својих професионалних удружења, и ту тежњу промовисале на посебним свечаностима, макар оне биле одвојене за сваку конфесију⁵³.

На крају овога рада објављујемо фотокопије свих исписаних страница ове књиге, и то, из техничких разлога, нешто умањено у поређењу са оригиналом.

НАПОМЕНЕ

¹ Влад. Скарић, *Српско-прав. школа у Сарајеву*, Источник, год. XVI, бр. 5, Сарајево 1902, 113.

² Водени знак: двоструки штит са полумесецом и иницијали СА, виђени фрагментовано. Врло је слично *Николаев 1052* из 1833/34. године, с тим што је ту уз штит контрамарка W: Vsevolod Nikolaev, *Watermarks of the Medieval Ottoman Documents in Bulgarian Libraries*, Vol. I, Sofia 1954, 563.

³ Невенка Гошић, *Рукописна књига учитеља Лазара Јовановића (1842. г.)*, Археографски прилози 19, Београд 1997, 255-257.

⁴ Сви наводи из књиге, укључујући и интерпункцијске знаке, дословно су пренети, без обзира на грешке које је писар правило случајно или из незнања. Због ограничења техничке природе, надредни знаци нису обележени, а натписана слова су спуштена у ред и стављена између две црте.

⁵ Јустин Поповић, *Житија светих за мај*, Београд 1974, 489-512.

⁶ Н. Т. Кашиковић, *Еснафски тирови у Босни и Херцеговини*, Босанска вила, год. I, бр. 21, Сарајево 1886, 329; Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 73.

⁷ Влад. Скарић, *Српско-прав. основна школа у Сарајеву*, Источник, год. XVI, бр. 5, Сарајево 1902, 113.

⁸ Овај део позадине могао би се протумачити и као архитектонски детаљ, судећи по веома сличној деизисној композицији истог сликара са л. 5 из Рс НБС 97. Наиме, на овој представи је очигледно да је иза фигура нацртана грађевина налик на цркву.

⁹ Мил. С. Филиповић, *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешњу и Тузли*, Преглед, књ. XV, св. 181, год. XIII, Сарајево 1939, 46-53.; исти, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН ХСЦХ, Одељење друштвених наука, н.с. 1, Београд 1950, 76, 77, 79, 81, 82.

¹⁰ Невенка Гошић, *Рукописна књига учитеља Лазара Јовановића (1842. г.)*, Археографски прилози 19, Београд 1997, 251-273.

¹¹ Мил. С. Филиповић, *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешњу и Тузли*, Преглед, књ. XV, св. 181, год. XIII, Сарајево 1939, 49.

¹² Свет. Ст. Душанић, *Српска школа у Тешињу, поводом њезине незапажене стогодишњице*, Развитак, год. V, бр. 6, Бања Лука, 1938, 179-182; Митар Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978, 36-37.

¹³ Петар М. Богуновић, *Из Усорског краја и околине, историја – традиција – значај – положај*, Сарајево 1933, 16, 39-43.

¹⁴ Свет. Ст. Душанић, н. д., 180.

¹⁵ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Сарајево 1937, 186, фуснога 2; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. 2, Београд 1991, 462; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд 1996, 66-67.

¹⁶ Мил. С. Филиповић, н. д., 50; исти, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН ХСІХ, Одељење друштвених наука, н.с. 1, Београд 1950, 76, записи 138-140.

¹⁷ Мил. С. Филиповић, *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешињу и Тузли*, Преглед, књ. XV, св. 181, год. XIII, Сарајево 1939, 48.

¹⁸ Свет. Ст. Душанић, н. д., 180; Мил. С. Филиповић, н. д., 50-51; исти, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН ХСІХ, Одељење друштвених наука, н.с. 1, Београд 1950, 76-77, записи 146-148.

¹⁹ Невенка Гошић, н. д., 251-273.

²⁰ Мил. С. Филиповић, *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешињу и Тузли*, Преглед, књ. XV, св. 181, год. XIII, Сарајево 1939, 50.

²¹ Исто, 50.

²² Исто, 52; исти, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН ХСІХ, Одељење друштвених наука, н.с. 1, Београд 1950, 79, запис 177.

²³ Исто, 79-80, запис 180.

²⁴ Исти, *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешињу и Тузли*, Преглед, књ. XV, св. 181, год. XIII, Сарајево 1939, 51. М. Филиповић истиче да у Тузли није нашао никакав запис о њему, нити неки писан његовом руком.

²⁵ Исто, 53; исти, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН ХСІХ, Одељење друштвених наука, н.с. 1, Београд 1950, 81-82, записи 210, 213.

²⁶ Исти, *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешињу и Тузли*, Преглед, књ. XV, св. 181, год. XIII, Сарајево 1939, 52.

²⁷ Љиљана Шево, *Манастир Ломница*, Београд 1999, 35-37, напомена 99.

²⁸ *Црква, календар Српске православне патријаршије за преступну 1996. годину*, Београд 1996, 166-170.

²⁹ Исто, 167.

³⁰ Увидом у објављене каталоге рукописних књига наших значајних библиотека (националних, манастирских и епархијских) јасно се намеће закључак да је у Босни у 19. веку рукописање и илустрирање књига била сасвим спорадична појава. Од 41 рукописне ћирилске књиге из 19. века колико их је до 1996. године регистровано у Народној библиотеци Србије, само за три се са сигурношћу може рећи да су писане у Босни (Рс 97, Рс 110 и Рс 111), док за још две постоје индиције (Рс 88 и Рс 683). Међутим, како је за 17 књига урађена само анализа водених знакова, остаје могућност да је овај број нешто већи (Љубица Штављанин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Џернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1986; Љубица Штављанин-Ђорђевић, *Нови ћирилски рукописи у збирци Народне библиотеке Србије*, Археографски прилози 10/11, Београд 1989, 61-69; Радоман Станковић, *Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије. Водени знаци и датирање*, Археографски прилози 18, Београд 1996,

253-351; Невенка Гошић, *Филолошке и друге напомена о „Телефтеру манастира Папраће“, 1859*, Археографски прилози 20, Београд 1998, 427-442). Међу око 270 библиографских јединица ћирилских рукописа 19. века који се чувају у Библиотеци манастира Хиландара, ни за један нема података да је настао у Босни (Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978). Слично је и у билбиотеци будимске епархије, где је регистровано 56 рукописа из 19. века, али ни један не потиче из Босне (Надежда Синдик, Мирослава Гроздановић-Пајић, Катарина Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд – Нови Сад 1991). Југославенска академија знаности и умјетности је у своме фонду 1955. године поседовала 30 ћирилских рукописних књига из прошлог столећа, али ни међу њима није било таквих које су писане у Босни (Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, Zagreb 1955). Такође, ни у Повијесном музеју Хрватске међу 8 рукописних књига из 19. века нема ни једне из Босне, као ни међу 7 из Кошитареве збирке (Владимир Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Кошитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, Београд 1971). У Македонији је пописано 85 писаних споменика који потичу из прошлог века, али нема таквих за које би се могло рећи да су из Босне (Владимир Мошин, Лидија Славева, Султана Кронвеска, Јованка Јакимова, *Словенски ракописи во Македонија*, Скопје 1971). Ни за једину књигу из 19. века која се чува у Џетињском манастиру (В. 51) нема података који би говорили да је настала у Босни (Петар Момировић, Љупка Васиљев, *Ћириличке рукописне књиге Џетињског манастира*, Џетиње 1991). Најзад, за малобројне рукописне књиге 19. века из манастира Дечана (свега 4), њихови истраживачи наглашавају да су писане у самом манастиру (Мирослава Гроздановић-Пајић, Радоман Станковић, *Рукописне књиге манастира Високи Дечани, књ. 2. Водени знаци и датирање*, Београд 1995, XXVII, XXVIII).

³¹Владислав Скарпић, *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине I, Сарајево 1949, 20; Miroslav Niškanović, *Porijeklo stanovništva tešanjskog kraja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: etnologija, sv. 41-42 za 1986-87, Sarajevo 1987, 8, 20-21.

³²Zdravko Kajmaković, *Tešanjске ikone*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 165-187.

³³Петар М. Богуновић, н. д., 42.

³⁴Миленко С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН ХСІХ, Одељење друштвених наука, н.с. 1, Београд 1950, 76, записи 137 и 143, 81, записи 204 и 209, 83, запис 225.

³⁵Zdravko Kajmaković, n.d., 178, 182. На овом месту дужни смо да напоменемо да се као дародавци књига за тешањску цркву најчешће спомињу чланови породице Костић, Петар и Симо (Уп.: Miroslav Niškanović, n. d., 20), а Симо је поклонио и поменуто икону Св. Николе.

³⁶Zdravko Kajmaković, n. d., 166.

³⁷Miroslav Niškanović, n. d., 8; Velibor Stojaković, *Društveni odnosi i društvena institucije stanovnika tešanjskog kraja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu: etnologija, sv. 41-42 za 1986-87, Sarajevo 1987, 225.

³⁸Митар Папић, н. д., 36-37.

³⁹Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформског режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, Посебна издања САН, књ. СL, Одељење друштвених наука, књ. 59, Београд 1949, 33-97; Владимир Стојанчевић, *Српски народ под турском влашћу у првој половини XIX века*, Историја српског народа, књ. V, т. I, Београд 1994, 215-223, 226-232; Милорад Екмечић, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*, Историја српског народа, књ. V, т. I, Београд, 1994, 454-470.

⁴⁰ Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928; Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, Споменик СКА LXXXIII, Други разред 65, Београд 1936; Djoko Mazalić, *Stara crkva u Sarajevu*, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja, god. LIV za 1942, Sarajevo 1943, 241-270.

⁴¹ Влад. Скарић, *Српско-прав. основна школа у Сарајеву*, Источник, год. XVI, бр. 5, Сарајево 1902, 113.

⁴² Колико је за српски грађански staleж у Босни вредело рукописање и украшавање једне овакве књиге, нека покажу упоредни подаци: у школској 1839/40. годишња плата учитеља у Сарајеву износи 720 гроша (в. Влад. Скарић, н. д., 111-112); око 1840. године месечна плата терзијског калфе у Сарајеву била је 15-20 гроша (в. Vasilj Popović, *Trgovina Budumlića u prvoj polovini XIX stoleća*, Naša starina, sv. 14, VI knj., 1, br., 1927, Zagreb 1929, 65); 1842. године петомесечна кирија за дућан у сарајевској чаршији износила је 63 гроша (в. Н. Креševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 234); 1844. године такса за пасош је износила 40 гроша (в. Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, 194).

⁴³ Љубица Младеновић, *Уметничка обрада метала у Босни и Херцеговини од голаска Турака до данас*, Зборник Музеја примењене уметности 3-4, Београд, 1958, 92.

⁴⁴ Исто 92; Л. Мирковић, н. д., 8, Т. XIV, сл. 1, 11, Т. XX, сл. 2.

⁴⁵ Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 71; Вилма Нишкановић, *Кујунџијски занат и накит у Сарајеву у XIX веку*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: etnologija, sv. 40, Sarajevo 1985, 179.

⁴⁶ Ђорђе Додиг, *Манастир Ловница*, Нови источник, год. IV, бр. 6-7, Сарајево 1937, 203-204; Vladimir Mošin, *Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom „Otačniku”*, Starine, knj. 42, Zagreb 1949, 7-103; Н. Креševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 109-110; Томица Никчевић, *Историографија рукописа (студеничког, хиландарског, ходошког и бистричког)*, Законик цара Стефана Душана, књ. II, Београд 1981, 5-10.

⁴⁷ Владислав Скарић, н. д., 67-74; исти, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, 134-135; исти, *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1949, 16-18; Н. Креševljaković, *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave*, Narodna starina, sv. 14, VI knj., 1, br., 1927, Zagreb 1929; исти, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958.

⁴⁸ Јово Тубиновић, *Еснафски обичаји у Сарајеву*, Босанска вила, год. III, бр. 17, Сарајево 1887, 265-267.

⁴⁹ *Савјет мајстора терзинских у Сарајеву при тестиру или произведењу калфе у мајстора*, Босанска вила, год. V, бр. 21 и 22, Сарајево 1890, 338-340.

⁵⁰ Н. Креševljaković, *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave*, Narodna starina, sv. 14, VI knj., 1, br., 1927, Zagreb 1929; Владислав Скарић, н. д., 18.

⁵¹ Први човек еснафа, увек муслиман.

⁵² Н. Креševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 54, 67.

⁵³ Има индикација да су православне кујунџије пословином 19. века основале посебан еснаф, а постојање *Совјетника* можда указује да се то догодило баш 1841. године (уп.: Н. Креševljaković, *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave*, Narodna starina, sv. 14, VI knj., 1, br., 1927, Zagreb 1929, 41).

Резюме

Лазар Йованович, по собственным словам учитель и врач, действовал с 4 по 6 десятилетие 19 века в районе Власеницы, Сараева, Тешаня и Зворника. Он оставил за собой многие переплетные работы и, до сих пор обнаруженные, две рукописные книги. Одна из них хранится в Национальной библиотеке Сербии (Pc 97), а вторая в библиотеке Национального музея в Белграде (Rr 1).

В этом труде речь идет о *Соборнике*, находящемся в библиотеке Национального музея в Белграде. Книга написана в 1841 году для цеха ювелиров православного вероисповедания города Сараево, и представляет собой коллекцию нравственных советов, предназначенных для подмастерьев. К тому, содержит и части богослужения Св. Константину и Елене (защитники ювелиров) и Архангелу Михаилу (защитник старой православной церкви в Сараеве).

Особенной ценностью этой рукописной книги являются не только доказательство о существовании объединения ремесленников православных мастеров в Боснии во время Оттоманской империи во второй четверти 19 века, но и изобразительные представления украшающие ее (2 миниатюры, 2 заставки и одна виньетка). Записи подтверждают, что их сделал сам писарь, Лазар Йованович.

Резиме

Лазар Јовановић, по сопстеним речима учитељ и лекар, био је активан између 4. и 6. деценије 19. века на подручју Власенице, Сарајева, Тешња, Тузле и Зворника. За собом је оставио више књиговезачких радова и, до сада откривене, две рукописне књиге. Једна од њих се чува у Народној библиотеци Србије (Pc 97), а друга у библиотеци Народног музеја у Београду (Rr 1).

У овом раду реч је о *Соборнику* из библиотеке Народног музеја у Београду. Књига је написана 1841. године за еснаф сарајевских кујунџија православне вероисповести и представља збирку моралних савета намењених калфама. Уз то, садржи и делове Службе Св. Константину и Јелени (заштитници кујунџија) и Архангелу Михаилу (патрон старе православне цркве у Сарајеву).

Сем што представља доказ о постојању еснафског удруживања православних занатлија у отоманској Босни у другој четвртини 19. века, вредност ове рукописне књиге се огледа и у ликовним представама којима је украшена (2 минијатуре, 2 заставице и једна вињета). Записи потврђују да их је извео сам писар Лазар Јовановић.

Мр Светлана МИЛЕНКОВИЋ, библиотекар-саветник Народног музеја у Београду.
Љупка ВАСИЉЕВ, археограф-саветник (у пензији) Народне библиотеке Србије у Београду (Скерлићева 1).

YU ISSN 0351-2819/UDK 901, оригиналан научни рад, примљен за штампу 29. XI 2002.

Кључне речи: еснаф кујунџијски, Лазар Јовановић, тешањски учитељ, соборник.
BIBLID: 0351-2819, (2002), 24, 325-380.